

JUOZAS TUMAS-VAIŽGANTAS

Kas yra Vaižganto dvasia

120-osioms gimimo sukaktuvėms

Labai stipriai ir aiškiai juntame savo ryšį su praeitimi, su joje kentėjusiais, tikėjusiais, ateičiai kūrusiais mūsų tautos žmonėmis. Pastarasis tautos atbudimas ir prisikėlimas ėjo su Maironio ir Kudirkos žodžiais lūpose ir širdyse. Šiandien minime J. Tumą-Vaižgantą, anų dviejų kiek jaunesnį amžininką. Jeigu dar pridėtume J. Basanavičių ar E. Višinskį, G. Petkevičaitę-Bitę ar Šatrijos Raganą, jei prisimintume visus tuos aušrininkus ir varpininkus, apžvalgininkus ir sargininkus, tai mūsų sąmonėje sušvytėtų visas žvaigždynas šviesulių, kurie dėjo pamatus moderniajai šių laikų lietuvių kultūrai – ir ne tik dėjo pamatus, o rentė tvirtą, gražų, taurų tautos būties pastatą.

Jaučiame itin gyvą ryšį su ta karta, gyvendami antrąjį tautos Atgimimą, antrąjį tautinį Sąjūdį, kuris ir kitoks negu vykęs XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, ir daug kuo į anąjį panašus. Mes ne kartą atsiduriame panašiose situacijose, mums kyla panašių problemų – ir tada klausdami atsigręžiame į tuos, kurie yra mūsų atrama, mūsų dvasinės būties broliai ir seserys.

Atsigręžiame į Vaižgantą, įsiklausome į jo žodžius, įsižiūrime į jo gyvenimą. 1933 m. lietuvių visuomenei Vaižganto mirtis buvo kaip saulės užtemimas. V. Mykolaitis-Putinas rašė: „Mirė Vaižgantas, ir mūsų gyvenimas pasidarė tuštesnis, liūdnesnis ir tarsi blogesnis...“ Vaižganto mirtį skaudžiai juto jį mylėję fizinės jo baigties amžininkai. Bet mums jau tos mirties nėra. Vaižgantas, kaip ir kiekvienas kūrybos žmogus, gyvena savo tautos kultūroje, būdamas su mumis tol, kol yra tauta. Nes tauta yra visų jos narių, gyvųjų ir mirusiųjų, amžinas bendravimas. Tad ir dabar įsižiūrime į gyvojo Vaižganto amžinas spinduliuojančio veido bruožus.

Ieškome jų, pasklidusių visame Vaižganto dvasiniame palikime, nors mums sunku jį aprėpti. Jis – didis gimtojo žodžio saugotojas ir turtintojas, iškilus, ryškiaveidis menininkas, lituanistikos moksle – kultūros ir literatūros istorijos vienas svarbiųjų kūrėjų, visuomenės ir politikos veikėjas, publicistas, žurnalistas, literatūros kritikas. Nepriklausomoje Lietuvoje išėję 19 jo raštų tomų ne visus jo plunksnos darbus apima, ir tie patys šiandien retam tėra visi žinomi. Bet ir tai, ką pajėgiame apimti, leidžia suvokti, kas yra Vaižganto dvasia ir ką jį mums šiandien sako.

Šitaip pagalvoję pirmiausia išsigąstame, kaip toli nuo Vaižganto esame mes, XX a. pabaigos žmonės. Nebeturime po kojomis tvirtų senosios žemdirbių kultūros pamatų, kuriuos išdraskė, sutrypė, sujaukė mūsų išgyventasis istorinis laikas. Beveik nebeturime švarios, tyros, nekaltos gamtos ir iš jos trykstančių sveikų gyvybės šaltinių. Mūsų dvasioje iškerojęs netikėjimas, baimė, abejingumas. Ar pajėgsime išgirsti Vaižganto žodį, ar galėsime juo pasiremti, pasistiprinti, pasidrasinti?

Šie neramūs klausimai, šis išgąstis išblėsta, kai įeiname į Vaižganto pasaulį, pabūname jame, apsižvalgome ir įsiklausome. Pamatome, kad esame toli nuo Vaižganto, bet drauge ir arti. Mūsų laikas skurdus ir vargas, bet kartu – jame vis dėlto daug šviesos ir vilties. Tai į Nepriklausomybę einančios tautos laikas. Skaitydami Vaižganto raštus, ypač *Pragiedrilius*, temperamentu trykstančią jo publicistiką, atpažįstame mūsų dienų rūpesčius ir džiaugsmus. Įsisąmoniname, kaip labai mums reikia Vaižganto – jo išminties, jo širdies, jo dvasios.

Vaižganto dvasia – tai meilė ir santarvė, kurias skleidžia jo kūryba ir gyvenimas. Tai meilė būties, kuri graži savo įvairumu. Ilgus metus ideologinės prievartos aparatas kalė visiems į galvą, jog tautos vienybės programa – tai buržuazijos prasimanymas darbo žmonėms mulkinti ir išnaudoti. Bet tauta

visados žinojo, kad jos jėga – vienybė. Ir šito žinojimo didysis rėmėjas yra Vaižgantas, su jam savitu ekspresyvumu rašęs: „Galima koja numinti višteli; galima sutraiškinti atskiras žmogus; bet surinktinio asmens, tautos, kuri susideda iš milijonų, pasirodo, negalima esą „rasplastat“, sulig dievobaimingos ir humanios Muravjovo intencijos. Tauta davė pati iš savęs atsparos, kaip čirškinamas duoda šyvo. Kurie žuvo, žuvo; bet kurie išliko, taip užsigrūdijo, jog ir čirškinami konservavosi.“¹ XIX a. pabaigoje pavojingai įsitempus santykiams tarp pasaulietinės ir dvasinės inteligentijos, Vaižgantas ima leisti *Tėvynės sargą* – jungiantį, sutaikantį, suderinantį. Po spaudos gražinimo nueina dirbti į *Vilniaus žinias*, siekusias burti visas inteligentines pajėgas. Vėliau dirba tautos vienybę skatinančioje *Viltyje*. Simpatizuodamas tautininkams, sutinka bendradarbiauti kairiojo sparno *Kultūroje*. Pakanta, santarvė yra esminiai vaižgantiškos elgsenos principai. Jais šiandien norime ir privalome grįsti savo politinę kultūrą, kad ji leistų mums geruoju susitarti svarbiais klausimais, pasirėmus pamatinėmis mūsų visuomenės vertybėmis ir tikslais.

Mūsų dabarties kultūroje labai gyvai aktualizuojasi gamtiniai Vaižganto kūrybos motyvai. Stiprios, sveikos, tyros gamtos adoravimas yra dvasinis atramos taškas dabarties ekologiniams judėjimams. Gamtą kultūrinti, o ne keisti yra Vaižganto skatinama veiklos kryptis. Vaižgantas dabar, be abejonės, būtų karščiausias „žaliųjų“ rėmėjas ir dalyvis.

Kas savita ir nepakartojama Lietuvos žemėje, jos reljefe, peizaže? Kuria linkme tai kreipia lietuvių charakterį, kaip jis tai suvokia ir įvardija? „Šveicarijoje, Norvegijoje ir dar kitur aukšti pliki uoliniai kalnai savo viršūnėmis debesų siekia. Aukštyn žiūrint, galva sukas; jų suvirtimas jūrių ar ežerų pakrantėmis perima žmogų baime, nužemina, smelkia. Puiku ten, iškilminga, bugštu, tik vienoje Lietuvoje tėra – ramu. Čia pasižiūrėti, Lietuvoje – gyventi. Ramumą, gaudžios poezijos sparnais pasitaisiusį, Lietuvoje terasi“ (4, p. 459). Į gamtą Vaižgantas nerte pasineria, žavisi ir ją garbina. Jo proza mirgėte mirga susižavėjimo šūksniais: „Ak, kaip gamtos mokama viską pinti į vieną visumą!“, „Žiūrėk, koks gamtos įvairumas!“, „Koks vienumas, koks sukibimas visoje gamtoje!“, „Gamtoje betgi viskas su tikslu. Bet kas turi savo šaltinį, pradžių ir priežastį kol prieina skiriamąjį galą“. Žmogaus būsenos nusakomos gamtos analogijomis: „Jiems buvo gera. Taip gera, kaip pilnu žiedu pražydusiems žolynams. Jie tarpsta, kvepia, lapeliai kečiasi į šalis, iš sunkumo leipsta. Jie gražina pievą, traukia į save bet kurio gyvio akis“. „Vyrišką meilę ta gamtos duktė gėrė lygiai taip pat, kaip gėrė ryto rasą ar aušros šilimą.“

Napalys Šešiavilkis, vienas iš *Pragiedrulių* herojų, gamtoje jaučia Dievybės apsireiškimą. „Pievai žydint, Dievo kilimu marguliuojant, einant parėja, Napalį taip pat ėmė noras nusiimti kepurę ir keliauti neapdengta galva <...>. Jis dabar nori apsibristi grožiu, kaip girtuoklis apsigeria alkooliu. Atsistos – žolė jam siekia ko ne ligi juostai. Ir jam rodos pats esąs viena dalelė to Dievo bukieto: tulipanas, narcizas, skiauterė, karaliaus lazda ar kitas kuris ilgastiebis žolynas. <...> Prisdžiaugęs akim, Napalys dabar nebe svajoja, nebe teosofuoja, tik klausos. <...> Girdi, kaip palenktas stiebas stojas, iš tankymo veržias; lyg žmogus, bažnyčios spūstyje prieš Dievo Majestotą priklaupęs ir vėl mėginąs atsistoti, išsitiesti. O štai ir giesmė liaupsina. <...> gamta ne tik Dievo kilimas, bet ir Dievo koncertas...“ (4, p. 162–163)

Prosenių žemės kultas ataidi Taučių motutės maldose, kai vakarais „puldavo žemėn kryžium, ją kaip gyvą apkabindama, ją karštai bučiuodama, visus žodžius tiesiog žemei sakydama: „Juoda Žeme, Šventa Žeme! Aš tave nužemintai bučiuoju: tu mane nešioji, tu mane peni, tu mane linksmini...“ (4, p. 392) Taučvienės prototipas – paties Vaižganto motina, su kuria jis juto gilią dvasinę tapatybę. Vaižgantas tarsi mitinių laikų žmogus sudievina pirmapradės gamtos jėgas, teigdamas gamtos šventumą, amžinumą ir galybę. Jis laimingas dar stovi anapus mūsų laikų ribos. Ką jis teigė kaip esamybę, kaip neabejotino tvirtumo atramą žmogaus egzistencijai, kaip tyriausią grožio ir gėrio matą, mes šiandien regime nerimo ir baimės suspausta širdimi. Vaižganto kūrybos gamta išskyla mums kaip prarasto rojaus vizija ir kartu kaip viliojanti siekiamybė, kaip būklė, kurią būtina bent iš dalies susigrąžinti ir išlaikyti.

¹ Vaižgantas. *Raštai: Publicistika* (1918–1919); t. 10, V, 1998, p. 235. Toliau tomas ir puslapiai nurodomi tekste.

Vaižgantas yra visuminio gamtos pajautimo reiškėjas. Bet drauge jis atviras ir smulkių gamtos formų įvairumui. Jo meniniame pasaulyje daugybė žolių ir žolynų, medžių, vabzdžių ir paukščių, visokiausių gyvulių ir gyvulėlių. Jis žino jų vardus, pažįsta įpročius, visi jam artimi ir mieli („broleliai – žiogai ir skruzdėlės – sesutės“). Jis kalba apie juos su švelnia meile ir geraširdišku humoru, yra sukūręs puikių animalistinių „portretų“ – tai vis Vaižganto gyvulėliai.

Vaižgantas ypatingas tuo, kad mato gamtos ir kultūros jungtį: „Apsidairyk, – šneka jis savo bendrakeleiviui apybraižoje „Viena diena Nemajūnuose“, – niekur aplinkui gyvo žmogaus, o jo darbo žymių visur. Nė mažiausios negyvos vietos, plikų uolynų, dirvonų, žvirgždynų. <...> O stebuklingiausia tai dirva. Pasitelkė artojas pasaulio karalienę Saulę, savo valia užvaisė žemę močiuotę ir liepė pridaiginti jam ne mišinio, kaip pievoje, visokių gražybių ir naudybių, bet ir visa ko skyrium ir po daug. <...> Kai visa taip pradeda tarpti, pavergia sau visų simpatijas... O artojų visas viltis užvaldo. Ar tu matei, Povilai, kaip pats sėjėjas nustemba, kai pradeda želti ir augti? Kas čia darosi? Ar tai sėjėjo burtai, ar To, kurs laisto ir užauglį duoda? Ar tik Gamtos laumės? Ir nebesti artojui nieko gražiau ir maloniau pasaulyje, kaip braidžioti po pražyduosią pievą, kaip vaikščioti ežiomis, lankyti „paruges“ (8, p. 448–449).

„Upės ir kalnai – tai pačios įdomiausios, pačios įvairiausios ir gražiausios geologinės šnekos. Jos ir jie ne tikrai reiškia gamtos revoliucijas, bet kaupia ir savo apylinkės tautų istoriją“, – taip prasideda apybraiža „Nemunu“. „Jis [Nemunas] su savo intakais, visu savo upynu iš nebeatmenamos senovės globė ir puoselėjo Lietuvių Tautą“ (8, p. 425), – ir toliau plačiai išsišakoja refleksija apie gamtą ir kultūrą. Tauta auga ir stiprėja, kultūrinama savo žemę. Gamtotvarka įsijungia į bendrą Vaižganto kultūros filosofiją. Jam prigimtis, visa natūrali duotybė yra tik pagrindas kurti aukštesnes kultūros formas. Tradicinė valstiečių kultūra suvokiama kaip pagrindas aukštesnei tautos kultūrai, taip suvokiama ir natūrali gamta. Jos begalybė, milijonais formų pasireiškianti gyvastis, jos grožis Vaižganto yra aukštinama su maldinga pagarba. Žmonės jam – „stiprios gamtos stiprūs padarai“. Bet kartu žmogus yra gamtos karalius ir vainikas. Jam pavesta gamtos turtus globoti, gausinti ir išmintingai panaudoti. Gamtos ir kultūros darna Vaižgantui iškyla kaip svarbi gyvenimo gairė. Nenuostabu, kad Vaižgantas, tik susikūrus Nepriklausomai Respublikai, buvo iniciatorius ir steigėjas „Lietuvai pagražinti draugijos“.

Vaižgantas yra giliai pažvelgęs į žmogaus prigimtį, sukūręs įspūdingus žmogaus grožio, energijos, talentingumo, gerumo paveikslus. Bet jis buvo ne mažiau akylas ir tamsiajai žmogaus pusei. Tačiau jam svetima amžino teisuolio poza – esminis yra sugebėjimas reikalauti visų pirma iš savęs, o ne iš kitų, ir tai jo kūrybai ir jo gyvenimiškai laikysenai suteikia didelį moralinį svorį. Tuo Vaižgantas šiandien labiausiai šviečia mums, suprantantiems, kad mūsų dabartis ir ateitis daugiausia priklauso nuo mūsų pačių žmogiškumo, nuo sugebėjimo reikalauti pirmiausia iš savęs, kad taptume naujo savo tautos ir valstybės laiko žmonėmis.

1989 09 16

Vaižganto portreto eskizas

Juozo Tumo-Vaižganto vardas – mūsų kultūros ženklas, turintis visuotinai priimtas prasmes. Jis jungia tautą ir visuomenę sąveikai ir bendradarbiavimui. Iš pasaulio chaotiškos visumos iškelia gėrio, grožio ir teisingumo pradus, žmogaus neilstančias pastangas pergalėti savo egoizmą ir apatiją, pakilti iš nuopuolio, gyventi būties meile ir kuriančiąją veikla. Su jo vardu siejasi tauta kaip esminga žmogiškumo forma, auganti iš gimtosios žemės, istorijos, atsiskleidžianti kalba, kūryba, tarpusavio santykių darna.

Lietuvių tauta, atbudusi kartu su Europos „tautų pavasariu“, XX a. pradžioje intensyviai ieško savo buvimo įprasminimo, aktualizuodama romantinį požiūrį į visuotinę kultūrą kaip tautinių kultūrų visetą. Tautos dvasios, jos ypatingo pasaulėvaizdžio spėliojimas tampa svarbiu kūrybos ir minties

impulsu. Vydūno ir V. Krėvės, S. Čiurlionienės ir J. A. Herbačiausko, B. Sruogos ir I. Šeiniaus kontekste į literatūrą ateina ir Vaižgantas, jo *Pragiedruliai* tarsi lietuvių kultūros sąvadas, į Nepriklausomybę einančios tautos viltingas balsas.

Dar nesusiklosčius kultūros filosofijos teorinėms prielaidoms, meniniai simboliai skelbia įžvalgą, jog tautos kultūros pastatas kyla ant agrarines žemdirbių kultūros pamatų. Vaižganto prozoje suformuotas šio vyksmo idealinis modelis. Dorovinės, religinės, estetinės, praktinės lietuviškojo kaimo vertybės skleidžiasi idealizuotos buities, žmogaus veiklos ir žmogiškųjų santykių paveikslais. Taučių šeimos būtis, Severiutės klėtelė, Mykoliuko ir Napalio veiksmai, lino darbų pasaka ir Alaušo varpo dūžiai – tai gražiausi poetiniame žodyje įkūnyti lietuviškojo kaimo dvasingumo, kūrybiškumo, estetinio jautrumo, barmonijos ir saiko jausmo pavidalai.

Lygia greta įsisąmoninamas priklausymas Europos kultūrai, kuri tapatinama su pagrindinėmis žmogiškosiomis vertybėmis. Išlaikydamas nesvyruojantį europocentrizmą, Vaižgantas idealinį tautos charakterį projektuoja į Europos–Azijos priešpriešą. Tai nėra tas Rytų–Vakarų kultūrų sintezės ieškojimas, kurį kaip lietuvių tautos istorinę paskirtį 1916 m. paskelbė Stasys Šalkauskis. Nėra nė tas atsigręžimas į lietuviškai sielai savo pirmapradžiais šaltiniais giminingą Rytų dvasią, kuri traukė Vydūną, skleidėsi Vinco Krėvės ir Mikalojaus Konstantino Čiurlionio orientalinuose motyvuose. Vaižgantui Rytai („azijatiškumas“) – tai tik barbarybė, despotizmas, vergiškumas, europinių vertybių priešprieša. Ji nėra išplėtota, o pasirodo tik kaip negatyvus vertinimo ženklas, pozityviai iškeliant europietišumą: „...lietuviai tai europietis“..., „apyšturkščią žievę nuo lietuvių nugrandęs, randi – europietis“, „lietuviai, tikrai nusimanydami esą Vakarų, ne Rytų kultūros, tuo didžiuojasi, tai labai vertina...“ (10, p. 120) Europietiškas Vaižgantui – subtili dvasinė kultūra, nugludinta prigimtis („būdo švelnumas ir širdies gerumas“), kurią išstobulino katalikiškoji Vakarų Europos dvasia. Tai yra tos savybės, kurios, pasak Vaižganto, sudaro prielaidas kurtis demokratinėi visuomenei. Jis labai atsargiai žiūri į tuometinės lietuvių visuomenės sąmoningą pilietiškumą ir pribrendimą demokratijai. „Ne Lietuvos pilietiškumu pasikliaujame, tik ypatingu lietuviškuoju savo būdu ir katalikiškąja dorybe. <...> Duok, Pone Dieve, kad mes neapsiriktume! Aš net esu tikras, kad neapsiriksimė labai daugelyje dalykų. Tik, aiman, aš nedirštu atmintinai tvirtinti, jog mes neapsiriksimė visuose dalykuose“ (10, p. 95). Trūkstant demokratijai subrendusio pilietiškumo, jį galys bent iki tam tikros ribos pakeisti anas „ypatingasis lietuvių būdas“, kuris iš esmės priešingas chaosui, smurtui, prievartai, „tas pastovumas, kurį tvirčiausiai laiko savo viduriuose dviejų tūkstančių amžiaus katalikybė“.

Žmogaus gebėjimas harmonizuotis su visa gyvenimo sankloda Vaižgantui yra esmiškas lietuviško charakterio ypatumas. Jam rūpi, kiek šis gebėjimas derinasi su europinėmis demokratinės nepriklausomos valstybės formomis, koks jo santykis su revoliuciniais perversmais, vykusiais Rusijoje. Vaižgantą visados traukė socialinio teisingumo ir radikalių visuomenės reformų idėjos. Bet jos buvo priimtinos tik demokratijos rėmuose. Jis baisėjosi kruvinu Rusijos revoliucijos chaosu ir troško nuo jo apsaugoti Lietuvą. Lietuvių kultūrinėje sąmonėje formavo pagarbą natūraliam, organiškam gyvenimo vyksmui, kantrybės ir apsiribojimo dorybėms. Lietuvis esąs „glūdušis“, kaip tas per šimtmečius dirvoje įsigulėjęs akmuo. Vaižgantas užčiuopė „kietąjį“ lietuvių būdo sluoksnį – jo ramumą, pastovumą, kuris anaipol nėra aktyviojo prado paneigimas: „Kas neveikia, tas negyvas ir neturi teisės imti vietos pasaulyje, kur viskas juda kruta. Tik pastovumas, konservatyvumas visai nėra priešingas veiksmui, gyvybei, pažangai“ (10, p. 317). Anglų visuomenė ir istorija esanti to pavyzdys.

V. Mykolaitis-Putinas pirmasis yra prašnekęs apie Vaižganto veiklų lietuvių. Šiandien visi Vaižgantą laikome dinamizmo reiškiu ir skatintoju. Jo prozoje esama gražiausių veiklos ir darbo paveikslų, o veikiantis ir dirbantis žmogus apoteozuojamas. Tačiau Vaižganto žmogus nėra nei vienpusiškas, nei vienareikšmis. Nesuabsoliutinta nė veiklumo vertė. Vaižganto gyvenimo filosofijoje yra svarbi atsvara veiklai, ypač einančiai ranka rankon su egoizmu ir savanaudiškumu. Svarbu yra žmogaus gebėjimas rezignuoti, atsisakyti savo norų ir troškimų, atsižvelgiant į kitų žmonių gyvenimą, svarbu kantrumas, pasiryžimas nelaužyti įsitvirtinusių socialinio gyvenimo pavidalų savo asmeninės laimės vardan, jeigu ji kenkia kitų žmonių laimei, saugumui, teisėms. Subjektyvi sielos patirtis labiau vertinama negu praktiškojo pasaulio įvaldymas, asmens objektyvacija. Tokia yra *Dėdėse ir dėdienėse* papasakotos

istorijos ir pavaizduotų figūrų prasmė. Dėdė Mykolas savo maldomis dėkoja Dievui, kad leido širdyje patirti aukštą meilės jausmą, kuris jam brangesnis už galimą šios meilės realizaciją vedybose.

Svari Vaižganto vieta lietuviškojo religingumo sklaidoje. Būdamas gilaus tikėjimo žmogus, Vaižgantas mažiau brangino institucinius ir dogminius krikščionybės aspektus. Jis nėra teologas mąstytojas, o daugiau širdies religijos žmogus, kuriam lemiamas dalykas yra subjektyvusis jautimas, intuicija („omė“). Jam labai svarbi žmogiškoji krikščionybės pusė, jos sklaida kultūroje. Vaižganto kūryboje kyla lietuviškosios „sodžiaus katalikybės“ vaizdas, etninėje agrarinės kultūros terpėje suaugęs su pagoniškąja mitologija ir pasaulėjauta. Šitaip katalikybė, neprarasdama savo esmės, lengvai susiliečia su pasaulietine vertybių sistema. Ypač šiuo požiūriu Vaižgantas pasirodo kaip jungtis tarp katalikiškos ir pasaulietinės kultūros.

Vaižganto asmuo ir kūryba skleidžia būties apstumo ir daugialytiškumo pajautą. Būtis Vaižgantui graži savo įvairumu, „šakotumu“. Jis gimė ir atėjo į sąmoningą gyvenimą, kai lietuvių tauta žengė į naują istorijos tarpsnį, kai ėmė reikštis kaip moderni naujųjų laikų tauta. Šimtmečius gyvenusi pastoviomis tradicinėmis formomis, ji įgavo dinamikos ir veržlumo. Jos visuomeninė būtis ir kultūra ėmė reikštis socialinių sluoksnių ir grupių įvairove, literatūra – skaidytis tarpusavyje polemizuojančiomis srovėmis, visuomenė – besiginčijančiomis politinėmis partijomis. Tai buvo normalus gyvos tautos, gyvos visuomenės reiškiny, rodantis turtėjantį, tolydžio stiprėjantį tautos gyvybės reiškimąsi. Vaižgantas šį pažiūrų, tikėjimų, skonių įvairumą sveikino, laimino kiekvieną pozityvią pastangą, kiekvieną konstruktyvų žingsnį, kad ir kas jį žengtų. Kai kas tuomet Vaižgantą kaltino, kad jis esąs nenuoseklus. Iš tikrųjų, skaitydami jo publicistiką, rasime aibę nepedantiškų formuluočių – kaip ši: „Ką gi mes atsakysime, kai mums galų gale pasiūlys: rinkitės iš mudviejų – socializmą ar klerikalizmą? Aš – ne socialistas; bet tokio atveju aš nusvirsiu į socializmą, ir kalti bus tie, kurie tyčia provokatoriškai stoja sau nenaudingoje pozicijoje“ (10, p. 32).

Vaižgantiškoji meilė, globojanti, suprantanti, atjaučianti ir skatinanti kiekvieną žmoniškumo, pilietiškumo, kūrybiškumo apraišką, yra šaltinis, iš kurio visados norime gaivintis. Tos meilės magnetiniame lauke įsiklausome ir į tėvynės meilės išpažinimą: „Mylėdamas Lietuvą, myliu Laisvę, kurią tegali man laiduoti nepriklausoma Šalis, mano Tėvynė“ (10, p. 151). Ir: „Ne dėl to siekiame laisvės, nepriklausomybės, kad galėtume mažesnį už save suėsti, bet kad ir mažesniame jauku būtų mūsų pašonėje“ (10, p. 57).

Įvairybė yra visuomenės ir kultūros jėga. Bet joje gali glūdėti ir destrukcijos, nevaisingų konfrontacijų, siaurų ambicijų, buko fanatizmo pavojai, tai, ką Vaižgantas vadino „partiniu siaurizmu“ ir ką priešino su gyvenimo „šakotumu“. Vaižgantas visuomet skubėjo gesinti visuomenėje nesantaikos židinių, pakanta, santarvė buvo jo elgsenos esminiai principai.

Žmogaus gyvenimą Vaižgantas mato besiskleidžiantį gamtos prieglobstyje. Žmogus jam yra gamtos dalis, paklūstanti jos dėsniams ir įstatymams, gražus harmoningu įsiterpimu į jos visumą. Bet kartu jis daugiau negu gamta. Jis ne tik ją išgyvena ir reflektuoja – yra jos protingas šeimininkas, kurio pareiga ir atsakomybė – naudotis jos teikiamomis gėrybėmis, gausinti ir puoselėti jos turtus.

Pasirinkdamas Vaižganto slapyvardį, Juozas Tumas gal nejučia išreiškė, o kartu atspėjo savo talento pobūdį ir kūrybos kryptį. Vaižgantas lietuvių mitologijoje yra viena svarbiųjų žemės dievybių, linų ir kanapių globėjas, augalijos atsinaujinimo, gaivališkojo, vitališkojo prado reiškęjas. Bet kartu tai dievybė, tarpininkaujanti tarp Gamtos ir Kultūros (A. Greimas). Toks yra ir Juozas Tumas-Vaižgantas – žemės ir prigimties jėgų poetas, o kartu dvasinio prado, žmogiškosios kūrybos, tautos kultūros aukštintojas. Gamtos ir žmogaus, gamtos ir tautos santykis yra nuolatinių jo apmąstymų tema ir pasaulėjautos kertinis akmuo.

Vaižgantas gamtos jausmo intensyvumu ir raiškos įspūdingumu stovi pačioje mūsų literatūros viršūnėje, šalia Antano Baranausko. Į gamtą jis nerte pasineria, ekstatiškai ją žavisi ir garbina. Jį žavi visatos tikslingumas ir harmonija. Tarsi mitinių laikų žmogus jis sudievina pirmą prado gamtos jėgas, teigdamas gamtos šventumą, amžinumą ir galybę. Bet Vaižgantas – ir sukultūrintos gamtos aukštintojas. Jį žavi žemdirbio ūkininko triūsas, gerai prižiūrimi geros veislės gyvuliai ir paukščiai, našų derlių auginančios dirvos, visa, kur „kultūra papildinėja gamtą“. Gamtotvarka įsijungia į bendrąją

Vaižganto kultūros filosofiją. Kaip tradicinė žemdirbių kultūra – joje besiskleidžiantis „būdo švelnumas ir širdies gerumas“, sodybos, kuriose „ne tik patogumų, bet ir estetikos lietuvių buvo ieškoma“, šeimos santykių dvasingumas – laikoma pagrindu tautos aukštesnės kultūros, taip ir natūrali gamta, jos gyvastingumas ir grožis Vaižgantui yra erdvė, kurioje veikia žmogus – gamtos karalius ir vainikas, – pašauktas gamtos turtus naudoti, gausinti ir išmintingai panaudoti.

Vaižganto gamtos filosofijoje esminis yra tautos ir jos žemės, jos dirvų ir klimato, jos dangaus ir vandenių neatmezgamas ryšys. Tauta jaugusi į žemę, kuri jai likimo, Apvaizdos ir istorijos paskirta. Ta žemė suformavo žmogaus fizinį tipą ir temperamentą, psichiką ir sielą. Čia kapai ir piliakalniai, sodybos ir laukai, įvairiausi žmogaus darbo, kūrybos ir dvasios ženklai. Užtat ir tėvynė žmogui tėra viena žemė, kurioje jis gali būti savimi, realizuoti savo galimybes, jaustis apsaugotas, ramus, pasitikintis gyvenimu ir ateitimi.

Pasitikėjimas gyvenimu yra stiprusis Vaižganto optimizmo pamatas. Kuriantis antrajai Lietuvos nepriklausomybei, jis numanė „atėjus laiką visoms lietuvių proto ir sielos pajėgoms pasirodyti“ ir toliau mąstė: „Ar daug jų, tų dvasios pajėgų? Tikrai to dar niekas nežino. Lietuvis tik nusimano pilnas jų esąs, kaip nusimano savo žemės viduriuose esant visokios gėrybės, metalų ir mineralų. Lietuvos dvasia, kaip ir jos prigimtis, ligi šiol visa ko terodė po truputį. Betgi rodė! Seniau iš pasirodymo spręsta ir apie turinį. Nugis niekas nebetiki tiek to ir teesant. Jei Lietuvos siela-mintis jau davė politikų, mokslininkų, žodžio ir plastikos dailininkų, – tai jų gali ir daugiau duoti. Ir tikrai. Šalia šimto jau visuomenei žinomųjų vardų, antra tiek dygsta jos akyse ir tarpsta lyg augmens, pavasario saulei pakaitinus ir pašvietus: visi drūtais, stambiais, plačiais lapais, Visi tirštai žalios varšos. Vilties želmuo“ (10, p. 17).

Tokios vilties kupina yra Vaižganto kūryba, jo įvairiašakė, į tautos ateitį nukreipta veikla.

Vaižgantas mūsų literatūroje yra vienas tų, kurie labai giliai suvokė žmogaus prigimtį. Jo raštuose skleidžiasi žmogaus grožio, energijos, talentingumo, gerumo paveikslai. Bet jam žinomos ir žmogaus sąžinės juodosios bedugnės, jo aistrų griaujami jėga, jo kapituliacija prieš tinginį, apsileidimą, girtuoklystės akivarus. Dėl viso to jis kenčia, pyksta, barasi, gėdina. Bet jis niekad nėra moralistas, stovįs teisuolio ir pamokslautojo poza. Aštrus ar pašaipus žvilgsnis pirmiausia nukreiptas į save patį. Autoironija – skvarbi, negailestinga – yra ne tik estetiškai patraukli, bet ir doroviškai vertinga. Ji teikia visai Vaižganto kūrybai ir jo asmens gyvenimiškiesiems pasireiškimams ypatingo moralinio svorio. Jo optimizmas, jo mylintis žmogaus pakylėjimas pagrįstas ne nežinojimu, akiračio siaurumu ar požiūrio paviršutiniškumu, o gebėjimu matyti daugiapusę būtį ir pasitikėti ja meilės ir šviesos kupina širdimi.

Vaižganto dvasios pasaulis yra platus, tačiau jo erdvės ir gilumos dar nepakankamai pažįstamos, dar neatsivėrusios Lietuvos visuomenei taip, kad ji galėtų naudotis visais jos turtais, semtis gyvybės vandens iš visų jo šaltinių. Svarbu aprėpti Vaižgantą visą – šakotą, gaivalingai žydingą lietuvių kultūros medį. Be abejonės, Vaižganto reikšmingumą lietuvių visuomenė suvokė visados. Jis buvo mylimas ir gerbiamas kaip reta. Moralinis jo autoritetas tarp amžininkų buvo neginčijamas, veiklus jo dalyvavimas buvo reikalingas visur, jo tolerancija, širdies atvirumas ir dosnumas traukė visus. Jis gyvas jau buvo tapęs legenda, vienu iš tų – šalia Antano Strazdo ir Motiejaus Valančiaus, kurie tautos sąmonėje yra teisingumą, gėrį, meilę ginančios ir visados laiminčios jėgos įsikūnijimas.

Tačiau Vaižgantas – ne tik legenda. Jis yra vienas didžiausių mūsų rašto žmonių. Jo apysakos, vaizdai, dramos, atsiminimai, publicistika, reportažai, literatūros istorijos ir kritikos darbai – tai tautos paveldas, kurio visumos dar gerai nėra neįsivaizduojame. Kadaisė Vaižgantas pats buvo ėmėsis leisti savo raštus – iš 19 tomų keletas išėjo jau po autoriaus mirties. Atskirai ėjo *Lietuvių literatūros paskaitos*, rodėsi pavieniui išleistų knygų bei knygelių. Bet vis tiek dar daug kas išsibarstę periodikoje, slypi archyvuose. Didelė spraga Vaižganto raštų leidyboje buvo sovietmetis. Tik 1958 m. pasirodė jo grožinės prozos dvitomis, tik 1968 m. išėjo *Pragiedruliai*: Vaižganto idėjos ir vertybės kirtosi su ano meto oficialia ideologija. Tačiau visuomenėje gyvavo nepakirstas ir nenunykęs žinojimas, kad Vaižgantas – vienas iš tų, kuris esmingai reprezentuoja XX a. lietuvių kultūrą, per kuriuos tauta suvokia save, kuria savo gyvenimo tikslus ir vertybes. Vaižganto raštų fragmentai glaudėsi mokyklų skaitiniuose, bibliotekų lentynose, saugodami Vaižganto žodžio tęstinumą.

Pradėtas leisti pilnas jo raštų leidimas turėtų pirmąkart pristatyti lietuvių visuomenei visą Vaižgantą: jo grožinę kūrybą ir publicistiką, literatūros istoriją ir kritiką, atsiminimus ir laiškus ir dar kitų tekstų, kuriuos sunku įsprausti į tradicinę rūšių ir žanrų klasifikaciją. Rašytojas yra gyvas tik tada, kai jis skaitomas, apmąstomas, interpretuojamas, kai visas jo plunksnos darbas yra prieinamas visiems. Kai *Raštų* tomai išsirikiuos knygų lentynoje, galima bus sakyti, kad Vaižgantas mūsų kultūroje atsistojo tvirtai ir visiems laikams.

1994 02 06

Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 37–42, 57–64.